

**ՇՈՒՇԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱԴԵՍ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ
ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
(XIX դ. երկրորդ կես – XX դ. սկիզբ)**

Վահրամ Բալայան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
Արցախի պետական համալսարան, պատմության և քաղաքագիտության ամբիոն
Արցախի Հանրապետություն, Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի 5
Էլ. հասցե՝ rector@asu.am, vahrambalayan@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 15.11.2017, գրախոսվել է 17.02.2020, ընդունվել է
տպագրության 30.04.2020

Ներածություն

XIX դ. սկսած՝ Շուշիում տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքի շնորհիվ աշխուժանում են նաև հասարակական-քաղաքական գործընթացները: Այսրկովկասում Թիֆլիսից հետո Շուշին երկրորդ քաղաքն էր, որտեղ եվրոպական առաջադեմ գաղափարները ոչ միայն ընկալվում, այլ նաև կենսակերպ էին դառնում: Շուշին առևտրական բազմաթիվ թելերով կապված էր եվրոպական և ռուսական խոշոր կենտրոնների հետ, ուստի այդ գաղափարների թափանցումը բերդաքաղաք ավելի դյուրին ու սահուն էր կատարվում: Սովորելով եվրոպական ու ռուսական նշանավոր համալսարաններում, շփվելով տեղի մտավորականության, հեղափոխական, հասարակական, քաղաքական գործիչների հետ՝ շուշեցի երիտասարդները ոչ միայն վարակվում էին առաջադեմ գաղափարներով, այլև հարազատ ծնընդավայրում փորձում էին նոր մոտեցումներով նպաստել հայրենիքի զարգացմանը: Շուշիում նոր գաղափարների նկատմամբ առավել շատ ընկալունակ էին պատանիներն ու մտավորականները: Այդ ամենի համար բարենպաստ միջավայր էր ստեղծվել հատկապես քաղաքի թեմական դպրոցում, որը դարձել էր Արցախի ու հարակից հայկական գավառների աչքաբաց և ուսումնատենչ երիտասարդության կենտրոն: 1840-ական թթ. հայության պահանջով թեմական դպրոցների հոգաբարձուների խորհուրդները սկսեցին ձևավորվել ժողովրդի ընտրությամբ: Դա էլ նպաստում էր, որ թեմականի տեսչի պաշտոնում հայտնվեին տվյալ ժամանակաշրջանի լուսավոր դեմքերը: 1863 թ. Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչ է դառնում Պետրոս Շանշյանը, որը բարձրագույն կրթություն էր ստացել Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Սորբոնի համալսարաններում:

1849-1857 թթ. նա աշխատել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում՝ որպես տեսուչ: Այդ ժամանակաշրջանը պատմության մեջ մտավ «Շան-

շյանի դար»¹ անունով: Մանկավարժական նոր մտքի ներկայացուցիչ լինելով՝ Պ. Շանշյանը վերացրեց աշակերտների նկատմամբ ծեծն ու բռնարարքները, մտցրեց ուսումնական նոր ծրագրեր, բարձր աստիճանի հասցրեց բնագիտական առարկաների դասավանդման գործը: Մայրենի լեզվին դպրոցում պատշաճ տեղ հատկացվեց:

Լեոն իրավացիորեն նկատել է, որ «Շանշեանի դարը միաժամանակ և այն շրջանն է, երբ մեր դաստիարակութեան, մեր գրականութեան մէջ կրօնական տարրը սկսում է պակասել, և հետզհետէ զարգանում ու մեծանում է հայրենասիրական կամ, ավելի ճիշտ, ազգասիրական տարրը: ...Շանշեանի ժամանակի Ներսիսեան դպրոցը այն քուրան էր, ուր արծարծուեց այդ բացը՝ ռուսահայերի մէջ տարածուելու համար: ...Ազգային ուժեղ ինքնագործունեութիւն եւրոպական լուսաւորութեան առաջնորդութեամբ – ահա Շանշեանի կառավարած դպրոցի նշանաբանը»²: Շանշյանի գործունեությունը չսահմանափակվեց դպրոցով: Նա անզիջում պայքար սկսեց նաև հասարակական առաջադիմությունն արգելակող ճորտատիրության դեմ:

Պ. Շանշյանը, լինելով մեծահարուստ, 1851 թ. իրեն հպատակ գյուղացիներին ազատեց ճորտությունից: Նա աղքատ գյուղացիներից հարկեր ու տուրքեր չէր ստանում, ավելին՝ վճարում էր վերջիններիս հարկերը: Պ. Շանշյանն իր միջոցները ծախսում էր՝ հոգալու հասարակ ժողովրդի կարիքները: Ընդհանուր օգտագործման համար նա կառուցել էր հացահատիկի պահեստ, խոտանոց և հարդանոց³:

Նախքան Պ. Շանշյանի՝ Շուշի գալը արցախյան միջավայրում նրա գաղափարների արմատավորման համար պարարտ հող էր նախապատրաստվել: 1858 թ. Շուշեցի մի խումբ երիտասարդներ ստեղծում են «ընթերցասիրաց ընկերությունը, որը շուտով դառնում է սահմանադրական և ազգային հարցերի քննարկման կենտրոն: Ընկերության հիմնադիրներից մեկը՝ Ավետիս Բահաթրյանը, գրել է. «Էստեղ կըգտնի ամեն մէկը իրան փխորժակին յարմար գրուածքներ, կը կարդացուի հրապարակական ճառեր, հետաքրքրական հատուածներ, էստեղ ընկեր ընկերի հետ կը խօսակցեն, կը լսեն, կը դատեն... կարծիքները կը շփուին իրար... Էստեղ նախ մեր ժողովրդի տարանջատ անհատներն իրար հետ, և ապա կարգերը կարգերի հետ կը ծանօթանան, կը մերձենան, հաղոդակցութիւնը կը հեշտանայ, ընկերական կապերը կամրապնդին, նոր բաները սրընթաց փոթորիկի նման շուտով կը սփռուին, ազգային լուրերը վսեմ կերպարանք կստանան, և էն ժամանակ մեր մեծի ու փոքրի սրտերի մէջ ձգուած կլի-

¹ Լէօ 1914, 283:

² Լէօ 1914, 284:

³ Եղիշէ արք. Գեղամեան 1917, N 1, 41-66:

նի մի էլեքտրական թել, այնպես, որ եթէ մեզանից որ մէկին դիպչելու լինիս, արձագանքը կկրկնուի ամենիս սրտերի մէջ»⁴:

«Ընթերցասիրաց ընկերության» ազդեցության տակ շուտով՝ 1860-ական թվականների սկզբին Շուշիում բացվեցին «Դպրոցատեր հայուհյաց ընկերությունը», 1865 թ.՝ «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերությունը», 1868 թ.՝ «Շուշիի կուլտուրական միությունը», 1890-ական թվականներին՝ «Մարդասիրական», «Դպրոցասիրաց», «Թատերական», «Հայուհյաց բարեգործական» ընկերությունները⁵, որոնց գործունեության հիմքում դրված էին համամարդկային ու ազգային արժեքները: 1859 թ. Շուշիի առաջադեմ հասարակության մի շարք ներկայացուցիչներ կաթողիկոսից պահանջում են թեմականի հոգաբարձուների խորհրդի կազմում ընդգրկել նաև Համբարձում աղա Հախումյանին, որը սահմանադրական շարժման կողմնակից էր և բավական ջանադիր էր ազգային հարցերում: 1860 թ. հունվարի 24-ին Համբարձում աղա Հախումյանը հոգաբարձուների խորհրդի անդամ ընտրվելուց հետո դառնում է Պ. Շանշյանի համախոհներից մեկը:

Նմանօրինակ աշխույժ հասարակական կյանքով էր ապրում Շուշին, երբ 1863 թ. սեպտեմբերի 13-ին կաթողիկոսի թիվ 452 կոնդակով Պ. Շանշյանը նշանակվում է թեմականի տեսուչ: Շանշյանի հետ միասին Թիֆլիսից Շուշի են ժամանում նրա համախոհ մի քանի ուսուցիչներ: Ի դեպ, Մաթևոս կաթողիկոսի որոշումը պատահական չէր, որովհետև, ինչպես Լեոն է գրել. «...Շուշու հասարակութեան առաջադեմ մասը միտք յղացաւ նոյն այդ Շանշեանի ձեռքը յանձնել Ղարաբաղի թեմական դպրոցը: Այս մտքի գլխատուր պաշտպանը Համբարձում-աղա Հախումեանն էր»⁶: Վերջինս լավ հարաբերություններ ուներ վեհափառի հետ:

Պետրոս Շանշյանը Շուշիում իր գործունեության առաջին իսկ օրերից դարձավ բերդաքաղաքի հայության սիրելի գործիչներից մեկը: Եղիշե արքեպիսկոպոս Գեղամյանը գրել է. «Նա ժողովրդի կողմից այնքան շատ է ընդունվում, որ նրա միասին ասում էին՝ «Այդ մարդը միս ու ոսկոր չունի, այլ հոգի է»: ...Շանշեանը ոչ միայն ուսուցչական մարմնի հոգի էր, այլև շուշեցիների ամենից սիրելի անձնաւորութիւնը իր ներշնչած պատկառանքով, իր առաքինի կեանքով, իր եկեղեցասիրութեամբ: Ժողովուրդը զարմանալով զարմանում էր նրա վերայ և գովելուց չէր կշտանում, տեսնելով, որ Շանշեանը, չնայած իր ազնուական կոչման, իր ստացած բարձրագույն ուսման, փափկակեաց չէ, անձնասեր չէ, իրանցից անելի քաջասիրտ է»⁷:

⁴ Կոունկ Հայոց աշխարհին 1860, N 2:

⁵ Բալայան 2012, 51–52:

⁶ Լէօ 1914, 286:

⁷ Եղիշէ արք. Գեղամեան 1917, N 1, 41-66:

Պետրոս Շանշյանը, նրա տեղակալ Պերճ Պոռոշյանը, թեմականի ուսուցիչներ Ղազարոս Աղայանը, Սեդրակ Մանդինյանը, իրենց շուրջը համախմբելով շուշեցի պայծառամիտ մտավորականությանն ու ազգային առաջադիմական ուժերին, մի աննահանջ պայքար սկսեցին կղերականության ու պահպանողական ուժերի դեմ: «Դժուար թէ Շուշին երբևիցէ տեսած լինի այնպիսի փայլուն գաղափարական շրջան, գրել է,– «Բագուի ձայն» թերթը,– որպիսին հանդիսանում է Շանշեանի, Պոռոշեանի ապա և Սեդրակ Մանդինեանի ու Ղազարոս Աղայեանի էպոխան: Այդ մարդիկ էին, որ թարմ հոսանք մտցրին Շուշյայ լճացած կեանքի մէջ և պայքարելով տիրացուների, կոնսիստորիայի և թեմական իշխանութեան դէմ՝ իրագործեցին երիտասարդութեան իղձերն ու տենչերը»⁸:

Շանշյանի տեսչության շրջանում Շուշիի թեմականում ազգային դաստիարակության հարցն այնքան բարձր աստիճանի էր դրված, որ նույնիսկ այդ տարիներին ժողովուրդը թեմականին անվանում էր «Եղիշեան դպրոց»:

Այդ տարիներին Շուշիում ազատամիտ գաղափարներով տոգորված երիտասարդությունն առաջ էր քաշել հետևյալ պահանջները՝ 1. Վանքապատկան բոլոր կալվածքներից ստացված եկամուտների նպատակաուղղումը դպրոցների պահպանմանը, 2. դպրոցներում հայ հասարակության բոլոր խավերի երեխաների պարտադիր ընդունում, 3. սեմինարիաների շրջանավարտներին չստիպել անպայման դառնալ քահանա, 4. սեմինարիաները դարձնել գիմնազիաներ, որպեսզի շրջանավարտները կարողանան ուսումը շարունակել ռուսական համալսարաններում⁹: Հետամնաց հոգևորականությունը Գևորգ քահանա Արամյանցի գլխավորությամբ պայքար է սկսում Պ. Շանշյանի, Գարեգին Մուրադյանի (ապագայում՝ հայտնի եպիսկոպոս, կաթողիկոսի թեկնածու – Վ.Բ.) և նրանց համախոհների դեմ՝ վերջիններիս մեղադրելով լյութերականութեան մեջ: Նույնիսկ Գարեգին Մուրադյանին ոստիկանության միջոցով վտարում են Շուշիից: Պ. Շանշյանի նկատմամբ վերջնականապես հաշվեհարդար տեսնելու համար կղերականներին հաջողվեց 1864 թ. հուլիսին Շուշիից հեռացնել առաջադիմական ուժերին սատարող Արցախի թեմի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին:

Թեմականի հոգաբարձուների խորհրդի անդամները և շուշեցիները մի քանի անգամ համախոսական նամակներով դիմում են կաթողիկոսին՝ վեհափառին հորդորելով Պ. Շանշյանին չհեռացնել դպրոցի տեսչի պաշտոնից:

⁸ Բագուի ձայն 1913, օգոստոսի 24, N 119:

⁹ Բագուի ձայն 1913, օգոստոսի 24, N 119:

Հարցը վերջնականապես լուծելու նպատակով 1864 թ. դեկտեմբերին Պետրոս Շանշյանը, արքեպիսկոպոս Մուրադյանը, թեմականի հոգաբարձուներ Համբարձում Հախումյանը, Եսայի Դոլուխանյանը, Համբարձում Խաչատրյանը, Մեսրոպ Թառումյանը, Բաբաջան Ավան-Յուզբաշյանը մեկնում են Էջմիածին: Սակայն կաթողիկոսը Պ. Շանշյանին ազատում է թեմականի տեսչի պարտականություններից: «Երբ հասանք Աղստևի (Աղստաֆա) կայարանը, – պատմում է պատվիրակության անդամ Մուրադյանը, – Պ. Շանշեանց և Հախումեանց բաժանուցան դէպի Թիֆլիս, իսկ մենք միւս պատգամաւորներով և աշակերտներով՝ ի Ղարաբաղ: Աննկարագրելի կերպիւ սրտաշարժ էր մեր մուտն ի Շուշի: Կանխաւ լուր հասած էր քաղաքն, աշակերտք խումբ-խումբ շարուած էին ճանապարհի երկու կողմն: Իրենց սուր-սուր աչքերով Շանշեանցին էին որոնում կառքերու վերայ: Հարցումներ էին անում և պատասխան էին ընդունում պատգամաւորներէն՝ թէ պիտի գայ: Ես լուռ էի և հագիւ զսպում էի արտասուքներս»¹⁰:

Ինչպես Լեոն է գրել՝ «Մատթէոս կաթողիկոսը չբաւականացաւ Շանշեանին հեռացնելով, այլ և ամեն միջոց ձեռք առաւ, որ արմատահան լինեն նրա ցանած սերմերը, և նրա յիշատակն անգամ ջնջուած լինի»¹¹: Բայց Պ. Շանշեանի և նրա համախոհների ցանած հունդերը այնքան խորն էին, իսկ Շուշիի հայությունն էլ՝ այնչափ կարոտ նոր առաջադեմ գաղափարների և քաղաքացիական հասարակության վայել կենսակերպի, որ պահպանողականների ջանքերն ապարդյուն անցան: Պ. Շանշյանի գործը շարունակեցին Սեդրակ Մանդինյանը, Ղազարոս Աղայանը, Սիմոն Հախումյանը, բժիշկ Առուստամյանը: Թեմականում նրանք տպագրեցին «Գործ» ամսագիրը, որտեղ արծարծվում էին ազատասիրական գաղափարներ:

Թեմականը քահանաներ պատրաստող հաստատությունից տարեցտարի վերածվում էր ազգային, գաղափարական գործիչների դարբնոցի: Շրջանավարտներից ամեն մեկը մի լուսավոր ճրագ էր դառնում խավար իրականության մութ անկյուններում:

1880-ական թվականներին Շուշիում հետադիմական և առաջադիմական ուժերի միջև պայքարն ավելի էր սաստկանում: Հետադիմական ուժերի պարագլուխ Կարապետ եպիսկոպոս Այվազյանին հաջողվում է Մակար կաթողիկոսի միջոցով առաջադեմ գործիչներ Ստեփան Բեկ Յուզբաշյանին, Նիկոլայ Աթաբեկյանին զրկել թեմականի հոգաբարձուների խորհրդում ընտրվելու իրավունքից: Թեմականի վիճակը ծանրանում է:

¹⁰ Լէօ 1914, 331–332:

¹¹ Լէօ 1914, 332:

XIX դ. 90-ական թվականների սկզբներին առաջադեմ ուժերի ճնշման տակ թեմական դպրոցի տեսուչ է նշանակվում եվրոպական բարձրագույն կրթությամբ, շուշեցի մի լուսավոր անհատ, Արցախում դաշնակցության հիմնադիրներից մեկը՝ Լևոն Սարգսյանը, որը դպրոցում նոր աստիճանի հասցրեց ազգային դաստիարակության դրվածքը: Նրա նկատմամբ նույնպես հալածանքներ են սկսվում: 1894 թ. Շուշիի հասարակությունը բաժանվել էր երկու մասի: Մեծամասնությունը պաշտպանում էր Լևոն Սարգսյանին, իսկ մյուս մասը՝ փորձում տապալել նրան: Վերջիններս «Նոր Դար» թերթի միջոցով մի արշավ սկսեցին շանջանական գաղափարները ոչնչացնելու ուղղությամբ: Նորդարականներն ինտրիգների միջոցով Լևոն Սարգսյանին հեռացրեցին աշխատանքից՝ նրան մեղադրելով անաստվածության մեջ: Նման մեղադրանքներ ներկայացրին նաև Դեմուրյանին: Լևոն Սարգսյանի հետ միասին դպրոցից հեռացավ նաև ուսուցչական ողջ կազմը: Ազգային-հեղափոխական գործունեության համար դպրոցից հեռացրին մի խումբ աշակերտների՝ Սուրեն Մալխասյանին, Բ. Տոշյանին, Գրիգոր Գորգյանին, Դավիթ Տեր-Մկրտչյանին, Գևորգ Առստամյանին:

Թեմական դպրոց խցկված եպիսկոպոս Գառնակերյանը պահպանողական ուժերի անունից 1900 թ. նոյեմբերի 23-ին դիմում է գավառապետին՝ վերոհիշյալ աշակերտներին՝ որպես խռովարարների, աքսորել Շուշիից: Նրանց ոստիկանների ուղեկցությամբ դուրս են տանում քաղաքից: «Նրանց ընկեր աշակերտները թողին դասերը և գնացին տեսնելու աքսորուողներին: Տեսարանը յուզիչ էր, – պատմում է ականատեսը, – աքսորուողները յանձնարարում էին ընկեր աշակերտներին վրեժխնդիր լինել»¹²:

Պայքարը երկու կողմերի միջև օրեցօր ավելի էր թեժանում: Վերոհիշյալ միջադեպից մեկ տարի չանցած՝ 1901 թ. հունիսի 10-ին, Բենիկ վարդապետը նոր գրություն է հղում Շուշիի գավառապետին: Ներկայացրած փաստաթղթում նա Շուշիում սկսված աշակերտական ցույցերի կազմակերպման մեջ մեղադրում է թեմականի շրջանավարտ Եգոր Առստամյանին (Մենակ), որն իր տանն աշակերտական խմբակ էր ստեղծել և զբաղվում էր քաղաքական գործունեությամբ: Այդ ամենի մեջ Բենիկ վարդապետը մեղադրում է նաև Դավիթ Տեր-Մկրտչյանին, Գրիգոր Տեր-Ստեփանյանին, Նիկողայոս Պողոսյանին, Ղուկաս Վարդապետյանին, Ալեքսանդր Ծատուրյանին (Ռուբենի): Նա գավառապետին առաջարկում է համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել, իսկ Եգոր Առստամյանին՝ արտաքսել քաղաքից¹³: Վերջինս չի ընկճվում դրանից: Ավելին՝ նրա, Թուման Թումյանի (Թորգոմ) և Ալեքսանդր Ծատուրյանի նախաձեռնությամբ

¹² Լէօ 1914, 566:

¹³ Լէօ 1914, 568–569:

Շուշիում սկսեց գործել «Կոկոն» խմբակը, որի կազմում էին թեմականի և ռեալական ուսումնարանի աշակերտներ ու շրջանավարտներ¹⁴:

Շուշիի հայության պայքարը կրթական հաստատությունները փակելուն ուղղված՝ ցարական իշխանության ձեռնարկած քայլերի դեմ (1890-ական-1905 թթ.)

Հայկական դպրոցները դարձան ազգային-ազատագրական գաղափարների տարածման կենտրոններ: Նման պայմաններում ցարական իշխանությունները անհանդուրժողական կեցվածք որդեգրեցին հայկական դպրոցների նկատմամբ: 1890-ական թթ. նրանք սկսեցին փակել հայկական դպրոցները: Բռնագրավվում էին դպրոցական շենքերը, գույքը, դպրոցների համար եկամտի աղբյուր դարձած հողակտորները, կրպակները, անգամ բանկերում սառեցվում էին մասնավոր կտակները, արժեթղթերը:

1899 թ. օգոստոսին Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչ Տիրայր վարդապետը էջմիածնի Սինոդին ներկայացրած զեկուցագրում նշում է, որ Արցախի թեմում փակել են հայկական դպրոցների մեծ մասը (25-ից ավելի), տեղական իշխանությունները բռնագրավել են դպրոցական գույքը, փակել հայկական դպրոցներ¹⁵:

1897 թ., երբ Գ. Գոլիցինը դարձավ Կովկասի կառավարչապետ, հակակառավարական կառույցներ հայտարարվեցին հայ կրթական, բարեգործական, հասարակական կազմակերպություններն ու քաղաքական կուսակցությունները: Գ. Գոլիցինը գտնում էր, որ «Հայոց բարեգործական ընկերություններն ավելի շատ զբաղված են քաղաքականությամբ, քան բարեգործությամբ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ անջատական շարժման շատ կուսակիցներ այդ ընկերությունների անդամ են»¹⁶: Սկսեցին զանգվածաբար փակել հասարակական, բարեգործական կազմակերպությունները: Չնայած դրան՝ գյուղերում և հատկապես Շուշիում այդ կազմակերպությունները շարունակում էին գործել անլեզալ պայմաններում: Գոլիցինի հակահայ գործունեության թիրախում հայտնվեցին հայ մտավորականները, պետական ծառայողները, պաշտոնյաները:

1877 թ.՝ Մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլանիչի փոխարքայության ժամանակ Այսրկովկասի քաղաքացիական հիմնարկություններում աշխատում էին 2365 պաշտոնյաներ, որոնցից 523-ը (22,1%) հայեր էին: 1886 թ.՝ Դոն-դուկով-Կորսակովի փոխարքայության ժամանակ, 3217-ից 661-ը (20,5%) հայեր էին, իսկ 1897 թ.՝ Գոլիցինի կառավարման տարիներին, 4065-ից

¹⁴ Հովհաննիսյան 1969, 25: Հովհաննիսյան 1927, 20-22:

¹⁵ Գրիգորյան, Հարությունյան 2001, 34:

¹⁶ Ակնունի 1903, 80-81:

արդեն 719-ն էին հայեր (17,6%): Նրա օրոք՝ 1901 թ., այդ թիվը 4917-ից հասավ 617-ի (12,5%)¹⁷:

1897 թ. Գանձակի նահանգի գավառապետների և նրանց օգնականների (տեղակալներ) կազմում 7-ը ռուս էին, 5-ը՝ թուրք, 5-ը՝ վրացի: Հայեր չկային: Նահանգապետի ատյանում 6-ը՝ ռուս էին և 4-ը՝ թուրք: Պրիստավների և նրանց օգնականների մեջ 13 հոգին ռուս էին, 18-ը՝ թուրք, 4-ը՝ վրացի և 4-ը՝ հայ: Հաշտարար միջնորդների պարտականությունները կատարում էին 14 ռուս, 3 վրացի, 3 թուրք: Հայեր չկային: Հաշտարար դատավորների, նրանց օգնականների և քննիչների պատկերը հետևյալն էր՝ 28 ռուս, 11 վրացի, 6 թուրք և 1 հայ: Այդ էլ այն դեպքում, երբ նահանգի ազգաբնակչության շուրջ 35%-ը հայեր էին¹⁸: Ազգային գաղափարների ջատագով, հասարակական, քաղաքական կյանքում սկզբունքայնություն, համառություն և հետևողականություն ցուցաբերած շուշեցի հայերին Գոլիցինը պատերազմ էր հայտարարել:

1901 թ. Կովկասի կառավարչապետը ռազմական նախարար Ա. Կուրոպատկինին հաղորդել է, որ Շուշիում գործում է շուրջ 100 հեղափոխական, որոնց Սիբիր արքայազնի պարագայում վերջ կդրվի հայկական «անջատողականությանը»¹⁹: Հարցին արմատական լուծում տալու համար նա նույնիսկ առաջարկում էր ավելի ծայրահեղ քայլերի դիմել՝ Շուշիի հայությանն արտաքսել Սիբիր²⁰: Միայն գեներալ Կուրոպատկինի սթափ մոտեցման շնորհիվ ձախողվեց Գոլիցինի խելահեղ ծրագիրը:

Իշխող վարչակարգը XX դ. սկզբներին նոր ծանր հարված հասցրեց Շուշիի կրթական, լուսավորական հաստատություններին, երիտասարդության ազգային դաստիարակության հարցերին: Դա հիմնականում կապված էր Նիկոլայ Երկրորդի՝ 1903 թ. հունիսի 12-ի տխրահռչակ հրամանագրի հետ, որով բռնագրավվեցին հայ լուսավորչական եկեղեցու կալվածքներն ու գույքը: Հայ պատմագրության մեջ տիրում է այն կարծիքը, որ ցարական արքունիքն այդ օրենքով փորձում էր փակել հայկական դպրոցները, մշակութային հաստատությունները և սահմանափակել եկեղեցու ինքնուրույնությունը²¹:

Մինչդեռ իրականում այն հեռագնա նպատակներ ուներ: Ցարական իշխանությունները լավ էին հասկանում, որ դարերի ընթացքում պետականությունից զրկված հայության համար եկեղեցին ազգային ինքնության և ինքնուրույնության ջատագովն ու կազմակերպիչն էր: Մյուս

¹⁷ Գործ 1917, N 2, 14:

¹⁸ Նուրբ որբերին 1915, դեկտեմբերի 9:

¹⁹ Լազյան 1991, 95–96:

²⁰ Լէօ 1914, 579:

²¹ Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, 353: Պարսամյան, Հարությունյան 1979, 305:

կողմից էլ կրթական հաստատություններում երիտասարդների և ուսուցիչների մեջ էին խմորվում ազատագրական գաղափարները, որոնք ժամանակի հոլովույթում կդառնային հայոց պետականության վերակերտման հիմնաքարեր: Այս հարցում չի կարելի թերագնահատել դարասկզբին Արևմտյան Հայաստանում ծայր առած հակասուլթանական նոր շարժման դերը: Ցարական կառավարությունը մտահոգվում էր, որ պայքարի ալիքը կտարածվի նաև Արևելյան Հայաստանում: Մանավանդ տարածաշրջանում, մեծ տերությունների ակտիվացման պայմաններում, կարող էին Ռուսաստանի համար հետևանքներն անկանխատեսելի դառնալ: Հնարավոր զարգացումները կանխելու նպատակով ցարական արքունիքը վաղօրոք փորձում էր ոչնչացնել իր համար վտանգավոր թիրախները:

Մինչև վերոհիշյալ օրենքի ընդունումը Գ. Գոլիցինը Նիկոլայ Երկրորդին հավաստիացնում էր, որ «մեծ և միացյալ Հայաստանի» ստեղծման գործի գլուխ կանգնած է լուսավորչական եկեղեցին, որը տարեկան հարյուրհազարավոր ռուբլիներ է ծախսում զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու համար²²:

Գ. Գոլիցինի այս հիմնավորումներին գումարվեց Նիկոլայ Երկրորդի հակահայ տրամադրվածությունը: Նա մի առիթով ասել է. «Իմ անձնական և վաղեմի կարծիքով, հայերի հանդեպ ոչ մի վստահություն տածել չի կարելի: Անշուշտ, նրանք են գլխավորում խռովության ամբողջ դավադրությունը Կովկասում»²³:

Եվ այսպես, վերոնշյալ օրենքը գործի դրվեց: Բռնազավթվեց եկեղեցուն պատկանող՝ 1 775 905 ռուբլու արժողության ունեցվածքը²⁴: Հայ ժողովուրդն ապրում էր տագնապալի ու խռովահույզ ժամանակներ: Այսրկովկասի հայաշատ վայրերում ապստամբական տրամադրություն էր տիրում: Հակակառավարական պայքարի մեջ ներառվեց նաև արցախահայությունը:

1903 թ. օգոստոսի 29-ին Գանձակում մի քանի հազար մարդ հավաքվեց առաջնորդարանի մոտ և ներկայացրեց իր բողոքը: Փոխնահանգապետ Անդրեևի հրամանով զինվորները սկսեցին կրակել ցուցարարների վրա: Զոհվեց 10 մարդ, իսկ 70-ից ավելին վիրավորվեցին: Քաղաքում ռազմական դրություն մտցվեց²⁵: Համաժողովրդական շարժմանը միացան նաև Շուշիի հայերը: 1903 թ. սեպտեմբերի 8-ին նահանգապետ Լուցաուն 500 կազակների ուղեկցությամբ Գանձակից հասավ Շուշի և փորձեց ի կատար ածել կառավարության որոշումը: Ժողովրդի դի-

²² Ակնունի 1904, 20-24:

²³ Հերոսական պայքարի վավերագրեր 1984, 333:

²⁴ Тунян 1992, 45. 10.

²⁵ Ակնունի 1904, 218-221: Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, 355:

մադրությանը կազակները պատասխանեցին կրակոցներով: Ընդհարումների ժամանակ երկու կողմից կային սպանվածներ ու վիրավորներ: Չինված դիմակայությունը շարունակվեց մի քանի օր: Ձերբակալվեց ավելի քան 120 մարդ, որոնց թվում էին քաղաքագույնը, Մկրտիչ Խանդամիրյանը, 7 աշակերտ՝ ռեալականից, 30-ը՝ թեմականից: Քաղաքում ռազմական դրություն հայտարարվեց: Երեկոյան ժամը 6-ից հետո փողոց դուրս եկածներին ձերբակալում էին: Փակվեցին խանութները: Չէին գործում քաղաքային ինքնավարության մարմիններն ու դատարանը: Բոլոր որոշումները միանձնյա կայացնում էր նահանգապետը: «Կօզակների ոհմակները վխտում են քաղաքի իրաքանչիւր անկիւնում, – պատմում է ականատեսը, – և օր ու գիշեր զանազան վայրենութիւններով կարծես ուզում են իրենց բարբարոս նախահայրերին գերազանցել»²⁶:

Նահանգապետ Լուցաուն փորձում է հայերին գրգռել թուրքերի դեմ: Նրա կարգադրությամբ թուրքերին զենք է բաժանվում: Շուշիում հավաքված թուրքերին դիմելով՝ ակնարկում է՝ «Լսել եմ, որ դուք զինւել էք և պատրաստւել էք մեզ պաշտպանելու ու հայերին կոտորելու»: Դրան թուրքերը պատասխանում են. «Մենք ոչինչ չենք պատրաստում հայերի դեմ, նրանք մեր լաւ դրացիներն են»²⁷:

Ցույցեր և ընդհարումներ են տեղի ունենում նաև Արցախի այլ բնակավայրերում: ՀՅԴ «Ապառաժ» կառույցը որոշեց վրեժխնդիր լինել արյունալի ընդհարումների կազմակերպիչներից: Ահաբեկեցին Գանձակի փոխնահանգապետ Անդրեւէին, Շուշիում սպանվեցին ոստիկանապետ Սախարովը, գավառապետ Շումակովիչը, գավառապետի օգնական Ֆեոդորովը, հարկային տեսուչ Շչերբակովը, ժանդարմ Պողձիվալովը, գաղտնի ոստիկան Խասիևը, գանձարանի պաշտոնյաներ Բադիևը և Կոպրունովը²⁸:

Ցարական արքունիքի շատ թե քիչ սթափ մտածող գործիչները չափազանց ուշացած հասկացան, որ իշխանությունների սխալ հաշվարկների և բիրտ ուժի քաղաքականության հետևանքով վտանգի տակ դրվեց կայսրության հարավում իրենց ամենահուսալի դաշնակից ժողովրդի՝ հայության հետ հետագա համագործակցության հնարավորությունը: Այդ կապակցությամբ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով–Դաշկովը խոստովանել է «Կայսրութեան սահմաններում այդ հարցը մենք ստեղծեցինք, որովհետև անզգոյշ վարուեցինք հայերի կրօնական և ազգային հայացակէտների հետ: Կովկասի հայութեան մէջ անջատական ոչ մի ձգտում գոյություն չունի: Ռուսահայերի մէջ ազգային շարժման բռնկումը և իշխանութեան դէմ ուղղուած տէրորիստական գործողութիւնները առաջ եկան այն

²⁶ Դրօշակ 1903, N 9, 129-152: Ակնունի 1904, 235-241, Величко 1990, 71-72.

²⁷ Դրօշակ 1903, N 8, 113-128:

²⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն 1981, 356:

պատճառով, որ հայոց եկեղեցական կալուածները խլուեցին ու դրուեցին պետական կառավարութեան տակ»²⁹: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքները՝ ցարական կառավարությունը 1905 թ. օգոստոսի 1-ին չեղյալ համարեց 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը:

Ազգային-ազատագրական գաղափարների արծարծումը Շուշիում գործող հեղափոխական խմբակներում, կրթամշակութային հաստատություններում և կուսակցական կազմակերպություններում

Չնայած այդ ամենին՝ Շուշիում ազգային, սահմանադրական, հեղափոխական խմորումները ավելի էին խորանում:

Աշոտ Հովհաննիսյանը՝ որպես դեպքերի մասնակից ու ականատես, նշել է, որ Շուշիի հեղափոխականների շարքերում հատկապես աչքի էին ընկնում Մենակը, Իսաջանը, Թորգոմը, Իշխանը, Արամը, Կոստյան, Շիրինյանը, Արաբին, Լետան, Սնարյանը, Ծատուրը³⁰: Շուշիի այդ երիտասարդներն էլ դարձան հայոց երկիրը թուրքական և ցարական բռնակալական վարչակարգերից ազատագրելու և ազգային պետականությունը վերակերտելու գաղափարներ կրողները:

1906–1907 թթ. տեղի ունեցան Շուշիի մետաքսագործական, կաշեգործական ֆաբրիկաների, տպարանի, կոշկակարների, դարբինների, հացթուխների, դերձակների համքարությունների բանվորների ցույցեր: Առավել ակտիվ էր գործում թեմականի և ռեալականի աշակերտների կողմից կազմակերպած «Աշակերտական միությունը», որը 1905–1907 թթ. գլխավորեց քաղաքի սովորող ցուցարարների պայքարը:

Թեմական դպրոցը նորից հայտնվում է ազգային, առաջադիմական գաղափարների քարոզման կիզակետում: 1907 թ. թեմականի տեսուչ Արշակ Չիլինգարյանը կազմակերպեց ուսուցիչներից կազմված մի գաղտնի խմբակ, որի անդամներն էին Ս. Բաղդասարյանը, Հ. Մելիք-Հովսեփյանը, Ռ. Քաջբերունին, Ա. Հայրապետյանը, Մ. Հարությունյանը, Հ. Մելիք-Հայկազյանը, Ե. Սարգսյանը, Մ. Առստամյանը և Բ. Թորոսյանը: Շուտով խմբակը բացահայտվեց ոստիկանական մարմինների կողմից, և Ա. Չիլինգարյանն ու երկու ուսուցիչներ երեք տարով բանտարկվեցին ու աքսորվեցին Ռուսաստան:

Բանտարկյալներին ազատելու համար թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոսի խնդրագրերը Գանձակի նահանգապետն ու փոխարքան մերժեցին³¹: «Ամէն օր խմբերով մարդիկ բանտերն էին նետվում,– պատմում է ականատեսը,– որոնք աչքի էին ընկել անցած շրջանում որպես ղեկա-

²⁹ Բագուի ծայն 1913, օգոստոսի 28, N 120:

³⁰ Հովհաննիսյան 1969, 68–69:

³¹ Լէօ 1914, 607–608:

վարներ կամ կոպոլ ուժեր: ...Շուշվա հայկական քաղաքամասում իր դաժանությամբ հայտնի էր ոստիկանապետ (պրիստավ) Կասամանժև-կին, որից խորշում էին բոլորը: Բավական էր, որ նա 2 կամ 3 հոգու փողոցում միատեղ կանգնած զրուցելիս տեսներ, իսկույն կծերբակալեր»³²:

1906-1907 թթ. Շուշիում գործում էին 10-12-հոգանոց «Կայծակ», «Որոտ», «Դրոշակ» անվանումներով դպրոցական գաղտնի խմբեր, որոնց հետ քաղաքական աշխատանքներ էին տանում կուսակցությունների, մտավորականների ներկայացուցիչները: 1913 թ. կազմակերպվեցին «Միություն», «Միրաժ» աշակերտական միությունները:

1906 թ. մարտի 19-ին Քրիստափոր Միքայելյանի մահվան տարելիցի կապակցությամբ Ղազանչեցոց եկեղեցում կազմակերպվեց հոգեհանգիստ: Նույն օրը Քրիստափոր Միքայելյանի, Ստեփանյանի և Մարգար Ժամհարյանի հիշատակին կայացավ գրական, երաժշտական երեկույթ³³:

Շուշեցի մտավորականները՝ ուսուցիչներ, դասախոսներ, ամեն կերպ ձգտում էին մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործը պատշաճ աստիճանի վրա դնել:

XIX դ. սկզբներից մինչև 1920 թ. Շուշիի հայկական դպրոցներում ամեն տարի նշում էին ազգային տոները, մանավանդ «Վարդանանց տոնը»: Տոնակատարություններին մասնակցում էր նաև քաղաքի չափահաս բնակչությունը: Այդ օրերին նույնիսկ փակվում էին խանութներն ու արհեստանոցները³⁴: Հայոց գրերի գյուտին և տպագրությանը նվիրված միջոցառումները Շուշիում վերածվում էին համաքաղաքային տոնախմբության:

1890 թ. թեմական դպրոցում, Ղևոնդ Ալիշանի 50-ամյակի կապակցությամբ, ուսուցիչները միջոցառում են կազմակերպում: «Նահապետին՝ Արցախու Շուշու թեմական հոգևոր դպրանոցի ուսուցիչներից, 1890 թի» մակագրությամբ որպես նվեր ուսուցիչները մի ոսկյա գրիչ են ուղարկում³⁵:

Շուշեցի ուսուցիչների հայրենանվեր գործունեության մասին վկայում են նաև ազգային գործիչները: 1881 թ. արքունական գանձարանի հաշվապահ, շուշեցի Պետրոս Տեր-Հովակիմյան-Մամիկոնյանցը, որ Զաքաթալայից եկել էր հայրենի քաղաք, պատմում է. «...վազեցի դէպի տեղական հայոց երկսեռ ուսումնարանները: Այն ժամանակակից մանկավարժական կարգ ու կանոնը, որ շնորհի մեծապատիւ Սեդրակ Մանդինեանի մտցված է երկսեռ դպրոցների մէջ, համոզեցին ինձ, որ այստեղ այժմ արդիւնաւոր գործ է կատարվում:

³² Կիսիբեկյան 2011, 150:

³³ Արշալոյս 1906 մարտի 24, N 64:

³⁴ Մեղու Հայաստանի 1881, մարտի 22, N 46: Փայլակ 1917, փետրվարի 12, N 10:

³⁵ Նոր դար 1890, N 60:

Բոլոր ուսուցիչները, բայց նամանաանդ պպ. Աղայեանցը, Յովհաննիսեանցը, Իշխանեանը, Ջաւադ-բէկը, Գիւզադեանը, Խոջամիրեանը և այլք ...մի բանական մեքենայի առողջ անդամները, որոնք ամենատեսակ յարգանքի և ուշադրութեան արժանի են թէ իրենց անխոնջ գործունեութեամբ և թէ նամանավանդ նրանով, որ սնուած են զուտ հայկական ոգով»³⁶: Թեմականի շրջանավարտ Ա. Կիսիբեկյանը գրում է. «Վերհիշում եմ մեկիկ-մեկիկ, մեկը մյուսից հոյակապ, մեկը մյուսից պայծառ իմ սքանչելի ու պատկառելի դաստիարակներին՝ Գաբրիել (վարժապետ) Ղուկիքոխյան, Թեոդորոս Տեր-Հովհաննիսյան, Արշակ Չիլինգարյան, Արսեն Տերտերյան, Արշակ Մեիրաբյան, Ստեփան Դեմուրյան, Ռուբեն Քաջբերունի, Սեթ Հարությունյան, Ավետիք Տեր-Պողոսյան, Արշակ Տոնոյան, Սպիրիդոն Մելիքյան, Նիկոլ Աղբալյան, Գրիգոր Տեր-Պողոսյան, Հայրապետ Մուսայեյան, վեհանձնագույն Իսահակ Տեր-Ղազարյան («Պեսիմիստ»), Նիկ. Յարամիշյան և շատ ու շատ ուրիշներ, որոնք մեզ ուսուցանել են և մեր արյան մեջ մտցրել՝ սիրել հայրենիքը, սիրել մայրենի գիրն ու գրականությունը և սրբությամբ պաշտպանել հայ պանծալի ժողովրդի դարավոր, առաջադեմ ու թանկարժեք կուլտուրան...»³⁷:

Հայ մտավորականների ջանքերին հակառակ՝ ցարական իշխանություններն ամեն կերպ Շուշիի դպրոցներում խոչընդոտում էին հայոց լեզվի և պատմության դասավանդումը: 1887 թ. մինչև 1906 թ. ռեալական դպրոցում արգելվեց այս առարկաների ուսուցումը: Շուշիի հանրությունը երկարատև պայքար սկսեց իշխանությունների դեմ՝ պահանջելով շաբաթական մի քանի ժամ պետական դպրոցներում թույլ տալ դասավանդելու հայոց լեզու և պատմություն:

Հեղափոխական խմորումները Շուշիում կասեցնելու նպատակով 1906 թ. իշխանությունների կողմից վերանայվեց նախկին որոշումը, և պետական դպրոցներում սկսվեց հայոց լեզվի ու հայոց պատմության դասավանդումը: Անգամ Շուշիի քաղաքային ուպրավան դիմել է թեմականի տնօրինությանը՝ քաղաքի պետական դպրոցներում հայոց լեզվի դասավանդման համար մշակել համապատասխան ծրագիր³⁸: Շուշեցի մտավորականները հաճախակի դիմում էին այն ընտանիքներին, որոնք իրենց երեխաներին ռուսական կրթություն էին տալիս, հորդորում առաջնորդվել հայեցի դաստիարակության սկզբունքներով: Այդ ամենն իր ար-

³⁶ Մեղու Հայաստանի 1881, մարտի 14, N 39:

³⁷ Կիսիբեկյան 2011, 37: Այս ուսուցիչներից շատերը ժամանակի ընթացքում դարձել են հայ գրականության, գրականագիտության, երաժշտական արվեստի մեծ երախտավորներ, հասարակական, պետական գործիչներ, որոնք ուրույն հետագիծ են թողել հայոց պատմության մեջ:

³⁸ Փայլակ 1917, հունիսի 18, N 38:

ձագանքներն է գտել Շուշիում հրատարակվող թերթերում: Այսպես, «Ղարաբաղ» լրագիրը, անդրադառնալով այդ հարցին, գրել է. «Օտար երուպացին է հետաքրքրում մեր անցյալով. մեր ազգով, մեր լեզուով, մեր պատմութեամբ ու գրականութեամբ, իսկ մենք ոչ միայն անտարբեր ենք դէպի մեր ազգն ու հայրենիքը, մեր պատմութիւնն ու գրականութիւնը, այլ և անխղճօրէն հալածում ենք մեր ընտանիքներից մայրենի քաղցր լեզուն ու խօսքը. մենք մեր իսկ սեպհական ձեռքերով մեր զաւակներին օտարամոլութեան թոյն ենք խմեցնում...»:

...Ո՞ր օրւանից սկսած պիտի ուխտենք հայ մեծացնել մեր զաւակներին, հայի շունչ ու հոգի դնել նրանց կրծքի մէջ: Ի՞նչպէս պիտի ազատվի պատմութեան դատաստանից այն հայը, որ զաւակներ ունի և հայերէն չի սովորեցնում, այն հայը, որ փառաւոր անցեալ ունի և սրբութեամբ չի պահպանում այն ու անհաւատարիմ է նրան...:

Հայ ժողովուրդ, այսօր, երբ քո գլխի վերևում երկինքն է ամպամած ու չորս բոլորդ խաւարով պատած, երբ ազգը որպէս փոքրիկ նաւակ ահեղ փոթորկի և կեանքի անհատակ ծովի գոռ ալիքներին է մատնւած, աւելի քան երբէք պիտի միմեանցից հեռացող ճիւղերի պէս ծառի արմատին միանաս, մեր սիրելի Ղարաբաղը զարդարող սարերի պէս, ուր էլ որ լինիս, անդրդուելի մնաս, և սէրն ու միութիւնն ընտրելով՝ քեզ ղեկաւար կանչէս սիրոյ, լուսոյ և միութեան ամենամեծ Աստծուն...»³⁹:

Եզրակացություններ

XIX դ. սկզբներից ի վեր Շուշիում տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքը հնարավորություն ընձեռեց հասարակական-քաղաքական գործընթացների աշխուժացման համար: Քանի որ Շուշին առևտրական բազմաթիվ թելերով կապված էր եվրոպական և ռուսական խոշոր կենտրոնների հետ, ուստի եվրոպական առաջադեմ գաղափարները թափանցում էին բերդաքաղաք և այնտեղ կենսակերպ դառնում:

Շուշիի կրթական հաստատություններում՝ թեմական դպրոցում և ռեալական ուսումնարանում, ձևավորվեցին ազգային գաղափարները: Այդ հաստատությունների ուսուցիչները և սաները՝ Պետրոս Շանշյան, Սեդրակ Մանդինյան, Ղազարոս Աղայան, Ալեքսանդր Ծատուրյան (Ռուբենի), Նիկոլ Դուման և ուրիշներ ցարական բռնատիրության դեմ պայքարի և Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության ջատագովներ ու կազմակերպիչներ էին:

Այդ գաղափարների ձևավորման ու տարածման գործում մեծ դեր ունեցան աշակերտական միությունները, հասարակական, քաղաքական

³⁹ Ղարաբաղ 1911, նոյեմբերի 24, N 3:

կազմակերպությունները, կուսակցությունները: Ինչպես ազգային-ազատագրական, այնպես էլ հայոց պետականության վերականգնման գաղափարներով տոգորված սերունդը դարձավ 1917-1920 թթ. արցախահայ պետականության և Հայաստանի Առաջին հանրապետության հիմնադիրը:

Գրականություն

- Ակնունի Է. 1904, Դեպի կոիվ, Ժընե, ՀՅԴ հրատ., 275 էջ:
- Ակնունի Է. 1903, Կովկասեան վերքեր, հ. I, Ժընե, ՀՅԴ հրատ., 368 էջ:
- Բալայան Վ. 2012, Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, «Սոնա», 416 էջ:
- Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ. 2001, Շուշիի ռեալականը, Երևան, «Ամարաս», 208 էջ:
- Լազյան Գ. 1991, Հայաստանը եւ հայ դատը հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երևան, «Արմէն», 440 էջ:
- Լէօ 1914, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, «Հրատ. Թեմական դպրոցի հոգաբարձության», 696 էջ:
- Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, հ. 1, Երևան, «Առասպել», 519 էջ:
- Կիսիբեկյան Ա. 2011, Հուշեր, հ. 2, Երևան, «Առասպել», 606 էջ:
- Հայ ժողովրդի պատմություն, 1981, հ. VI, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1050 էջ:
- Հերոսական պայքարի վավերագրեր, 1984, կազմող՝ Հ. Մելիքյան, Երևան, «Հայաստան», 423 էջ:
- Հովհաննիսյան Ա. 1927, Երկու բնութագիր, Երևան, «Պետհրատ», 27 էջ:
- Հովհաննիսյան Ա. 1969, Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, «Հայաստան», 129 էջ:
- Պարսամյան Վ., Հարությունյան Շ. 1979, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, «Լույս», 752 էջ:
- Արցախեցի 1881, Շուշի, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, մարտի 22, N 46:
- Գաառններում 1903, Դրօշակ, Ժնե, սեպտեմբեր, N 8, էջ 113-128:
- Եղիշէ արք. Գեղամեան 1917, Պետրոս Շանշեան, Գործ, Բագու, հունվար, N 1, էջ 41-66:
- Ե. ք. Գեղամեան 1917, Պետրոս Շանշեան, Գործ, Բագու, փետրվար, N 2, էջ 1-43:
- Հայկական ցոյցերը Կովկասում, 1903, Դրօշակ, Ժնե, նոյեմբեր, N 9, էջ 129-152:
- Արշալոյս 1906, Թիֆլիս, մարտի 24, N 64:
- Բագուի ձայն 1913, Բագու, օգոստոսի 24, N 119:
- Բագուի ձայն 1913, Բագու, օգոստոսի 28, N 120:
- Գործ 1917, Բաքու, փետրվար, N 2:
- Կռունկ Հայոց աշխարհին 1860, Թիֆլիս, N 2:

Ղարաբաղ 1911, Շուշի, նոյեմբերի 24, N 3:

Մեղու Հայաստանի 1881, Թիֆլիս, մարտի 14, N 39:

Նոր դար 1890, Թիֆլիս, N 60:

Նուէր որբերին 1915, Բաքու, դեկտեմբերի 9:

Փայլակ 1917, Շուշի, փետրվարի 12, N 10:

Փայլակ 1917, Շուշի, հունիսի 18, N 38:

Величко В. 1990, Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, Баку, «Элм», 224 с.

Тунян В. 1992, Противостояние, «Эпоха», N 45.

ՇՈՒՇԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱԴԵՄ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ (XIX դ. երկրորդ կես – XX դ. սկիզբ)

Վահրամ Բալայան

XIX դ. սկզբներից Շուշիում տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքը պարարտ հող է նախապատրաստում հասարակական-քաղաքական գործընթացների աշխուժացման համար: Այսրկովկասում Թիֆլիսից հետո Շուշին երկրորդ քաղաքն էր, որտեղ եվրոպական առաջադեմ գաղափարները ոչ միայն ընկալվում, այլ նաև կենսակերպ էին դառնում: Շուշիի կրթական հաստատությունները, մասնավորապես թեմական դպրոցը և ռեալական ուսումնարանը դարձան ազգային գաղափարների ձևավորման և տարածման կենտրոններ: Այդ հաստատությունների ուսուցիչները և սաները՝ Պետրոս Շանշյան, Սեդրակ Մանդինյան, Ղազարոս Աղայան, Լևոն Սարգսյան, Արամ Մանուկյան, Եգոր Առուստամյան (Մենակ), Թուման Թումյան (Թորգոմ), Ալեքսանդր Ծատուրյան (Ռուբենի), Նիկոլ Դուման և ուրիշներ, դարձան ցարական բռնատիրության դեմ պայքարի ու Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության ջատագովներ և կազմակերպիչներ: Այդ գաղափարների ձևավորման և տարածման գործում խիստ կարևոր էր աշակերտական միությունների, հասարակական, քաղաքական կազմակերպությունների, կուսակցությունների դերը: Ազգային-ազատագրական և հայոց պետականության գաղափարներով տոգորված անձինք էլ դարձան 1917-1920 թթ. արցախահայ պետականության և Հայաստանի Առաջին հանրապետության հիմնադիրները:

Բանալի բառեր՝ Շուշի, հասարակական-քաղաքական, ազգային-ազատագրական, պետականություն, թեմական դպրոց, ռեալական ուսումնարան, Հայաստան:

**ШУШИ–ЦЕНТР ФОРМИРОВАНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ
ПЕРЕДОВЫХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИДЕЙ
(вторая половина XIX – начало XX в.)**

Ваграм Балаян

После Тифлиса Шуши был вторым городом в Закавказье, где европейские передовые идеи претворялись в жизнь. Учебные заведения Шуши, в частности епархиальная школа и реальное училище, стали центрами формирования и распространения национальных идей. Преподавательский состав и учащиеся этих заведений (Петрос Шаншян, Седрак Мандинян, Газарос Агаян, Левон Саркисян, Арам Манукян, Егор Арустамян (Менак), Туман Тумян (Торгом), Александр Цатурян (Рубени), Никол Думан и другие стали организаторами борьбы против царской тирании и апологетами освобождения Западной Армении от турецкого ига. В деле формирования и распространения передовых идей важную роль сыграли школьные союзы, общественные, политические организации и партии. Воодушевленное идеей национально-освободительной борьбы и восстановления армянской государственности поколение шушинцев 1917-1920 гг. стало основателем арцахской армянской государственности и Первой республики Армении.

Ключевые слова – Шуши, общественно-политические организации, национально-освободительная борьба, государственность, епархиальная школа, реальное училище, Армения.

**SHUSHI AS THE CENTER OF SHAPING AND SPREADING NATIONAL
ADVANCED IDEAS
(The 2nd Half of the 19th Century - the Beginning of the 20th Century)**

Vahram Balayan

Since the beginnings of the 19th century the upsurge of economic and cultural life of Shushi animated the social-political activities. After Tbilisi Shushi was the second city in Transcaucasia where the European leading ideas were perceived and became lifestyle. As Shushi was connected with the commerce links to European and Russian great centers, the penetration of new leading ideas into the fortress was making much more easily and fluently. The educational establishments of Shushi, especially the Diocesan school and the Real College became centers of shaping and spreading national ideas. The teachers

and pupils of these establishments Petros Shanshyan, Sedrak Mandinyan, Ghazaros Aghayan, Levon Sargsyan, Aram Manukyan, Yegor Arustamyan (Menak), Tuman Tumyan (Torgom), Aleksandr Tsaturyan (Ruben), Nikol Duman and others became the organizers and apologists of struggle for Western Armenia and against tsarist dictatorship. The pupils unions, social, political organizations played an important role in shaping and spreading these ideas. Day by day the Armenian statehood restoration idea was carried out in Shushi. The generation imbued with these ideas became the founder of Artsakh statehood and Armenian first Republic in 1917-1920.

Key words – Shushi, social-political organizations, national-liberation struggle diocesan school, parties, statehood, a real college, Armenia.